

**Tek Parti Döneminde Devrimsel bir Ric'at olarak Dini Açılımlar: İmam-Hatip Kursları Örneği\***

A. Çağlar DENİZ\*\*

**Özet**

Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Cumhuriyetin ilk elitlerince ideolojik bir araç olarak kullanılmıştır. Her türlü dini tedrisat bu kanunla önce devletin denetimi altına alınmış, sonra da bu kanunun metnine rağmen fiili olarak yasaklanmıştır. 1945'den itibaren bu durum, dini bürokrasi ve toplumun geniş kesimlerinde sürekli şikâyetlere sebep olmuştur. Dönemin tek parti yönetimi, çocukların ahlaki gelişimi ve komünizm tehlikesine karşı din eğitiminin önünü açmak için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bu bağlamda din öğretimi için hususi dershaneler kurulup imam-hatip yetiştirmek için seminerler verilmek istenmişse de, sorun din derslerini seçmeli hale getirip imam hatip kursları açarak çözülmeye çalışılmıştır. CHP'nin seçmeli din dersleri ve imam hatip kurslarının yanı sıra, İlahiyat fakültesinde eğitime yeniden başlanması, Hac ziyaretlerinin mümkün hale getirilmesi ve bazı türbelerin ziyarete açılması gibi adımları da içeren bu politika değişikliği, devrin yetkililerince revizyon olarak nitelendirilmiştir. Bu 'revizyon'u, dini toplumsal hayattan kovmayı hedefleyen inkılapçı söylem ve eylemlerden bir ric'at olarak değerlendirmek mümkündür.

**Anahtar Kelimeler:** Tevhid-i Tedrisat Kanunu, İmam Hatip Seminerleri, İmam Hatip Kursları, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), Tek Parti Dönemi Din Politikası.

**Religious Initiatives as a Revolutionary Retreating in the Time of One-Party Rule: Sample of Imam-Hatip Courses**

**Abstract**

Tevhid-i Tedrisat Kanunu (The Law on Unification of Education) was considered as an ideological tool by early republican elites. Despite the fact that diverging religious curriculum was out under state control, no religious curriculum was de facto allowed in education. Since 1945, the wide

---

\* Bu makale, International Symposium of Imam-Hatip (Vocational Religious) High Schools on Their Centennial Day'de sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

\*\* Yrd. Doç. Dr., Uşak Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.

range of society including religious bureaucracy has mustered continuous criticism. One-party regime at that time aimed to develop some policies in enhancing ethical education of children against communist threat. In this context, even though there were some initiations to open religious education such as implementing particular classes, the authorities tried to solve the religious education issue by starting imam-hatip courses. This changing policy which contained religious classes in public schools, imam-hatip courses, theology faculty, accomodating to make the pilgrimage visits to Mecca and opening religious tombs for visiting, was considered as a “revision” by the incumbent government authorities. This revision can be claimed as a retreating (ric’at) from the understanding of forbidding religion from social life.

**Key Words:** Tevhid-i Tedrisat Kanunu (The Law on Unification of Education), Imam Hatip Seminars, Imam Hatip Courses, Republican People’s Party (CHP), Religion Policy in the One-Party Regime.

### Giriş

Salt din görevlisi yetiştirmeye yönelik olarak açılan ilk eğitim kurumları Aralık 1912’de açılan Medresetü’l-Vaizin ve 1913 yılında açılan Medresetü’l-Eimme ve’l Huteba okullarıdır. Bu bağlamda bazı araştırmacılar imam hatip liselerinin kuruluş tarihi olarak 1913 yılını vermektedirler (Öcal, 2011: 56). Her iki medrese de, Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun kabul edildiği 3 Mart 1924 tarihine kadar eğitim-öğretim faaliyetlerine devam etmiştir. Bu tarihten itibaren ilgili kanunun dördüncü maddesi uyarınca, “Maarif Vekaleti yüksek diniyyat mütehasısları yetiştirmek üzere Darülfunun’da bir İlahiyat Fakültesi tesis ve imamet u hitabet gibi hidemat-ı diniyyenin ifası vazifesiyle mükellef memurların yetişmesi için de ayrı mektebler küşad edecek” olduğundan dolayı, Maarif Vekaletine bağlı İmam Hatip Mektepleri açılmıştır. Tevhid-i Tedrisat Kanunu, sadece geleneksel medreseleri değil, aynı zamanda azınlık okulları, misyoner okulları ve yabancı okullardan oluşan çoğulculuğuna da son vermiştir. Bu yasa, yeni bir kimliği olan yeni bir ulus ve yeni bir ahlak sistemi kurmak amacıyla merkezîyetçi, modernist ve ulusal bir eğitim sistemi getirmiştir (Akşit, 1991: 161). Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun kabul edilmesinin akabinde, bir genelge ile mahalle mektepleri ile medreseler keyfi olarak kapatılmıştır. Bu yasayla, misyoner ve azınlık okulları Milli Eğitim Bakanlığı’nın denetim ve gözetimine girmiş; dinsel ve siyasal amaçlı eğitim

yasaklanmış; ders programlarına tarih, coğrafya, yurttaşlık bilgisi, Türkçe dersleri eklenmiştir. Bu dönemde azınlık okullarında okutulan kitaplardan aziz resimleri çıkarılıp, okul binalarındaki haçların indirilmesi istenmiştir. Din esaslarına dayalı eğitim ve din propagandası yapma yasaklarına uymayan yabancı okullar ise kapatılmıştır (Tozduman, 29.10.2013). Görüldüğü üzere, Tevhid-i Tedrisat Kanunu Cumhuriyet elitlerince işlevsel bir alan açmış ve toplumun eğitim yoluyla yeniden dizayn edilmesi gibi ideolojik hedeflerin yerine getirilmesi için kullanılmıştır.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun 4. maddesi gereği açılan İmam Hatip Mektepleri, aslında medreselerin kapanmasıyla eğitimlerini tamamlayamayan öğrencilerin bir şekilde diploma alması için açılmış gibidir. Bu durum zaten dönemin Maarif Vekili Hüseyin Vasıf'ın 11 Mart 1340/1924 tarihli telgraf emrinde de sarıh bir şekilde belirtilmiştir. Buna göre, "Eski Daru'l-Hilafe medreselerinin İbtida-i Hariç ve Dahil kısımları son kanunun 4. Maddesine tevfikan imam ve hatip yetiştirilmek üzere Vekalet'in idaresi altında ibka edilmiştir. Ders programları ve kadroları derdest-i tanzimdir. İsimleri, buldukları mahallin isimlerine izafeten İmam ve Hatip Mektebi olacaktır. Medaris-i ilmiyenin İbtida-i Hariç ve Dahil kısımları mevcut ise ve arzu ederlerse bunların talebesi İmam ve Hatip Mektebine nakledileceklerdir" (Cumhuriyet Arşivi; 051.V 05 -2 - 1- 31). Bu emrin akabinde Türkiye çapında 29 yerdeki Daru'l-Hilafe medresesi İmam ve Hatip Mektebi'ne dönüştürüldü, 1928'de bu okulların sayısı ikiye indirildi, 1930 yılında ise bu okullar tamamen kapatılarak, talebelerinin başka bir okula nakli de engellendi (Kırboğa, 1975: 15). Okulların sayısı ikiye indirilmeden önce yenileri açılarak 38'e kadar çıkmıştır (Akseki, 1951a: 5). Okulların kapatılma gerekçesi olarak öğrencisizlik gösterilse de, araştırmacılar bu gerekçenin haklılığı açısından ihtilaf içindedir. 1930 yılında resmen kapatılan İmam ve Hatip Mekteplerinin yeni kayıt yaptıran ve ikinci sınıfa geçen öğrencilerinin Orta Mektepler içinde "muhdes sınıflar" içerisinde eğitimlerini tamamlayarak diploma aldıklarını belirten Öcal'a göre (2011; 149-152), bu mekteplere devam eden öğrencilere liseye dolayısıyla üniversiteye girme, mezunlarına maaş karşılığı mesleklerini icra etme şansı verilmemesine rağmen okulların kapatılma tarihlerine rağmen öğrenci sayısında ciddi bir dalgalanma olmadığını Kütahya İmam ve Hatip Mektebi verilerinden hareketle iddia etmektedir. Ünsür ise (2005; 141-142) yukarıda sayılan sebeplere ek olarak, devletin modernleşme çabalarının genç neslin din hizmetlerine soğuk bakmasına ve dini hizmetlere olan geleneksel yönelmeyi büyük ölçüde baltaladığını ifade ederek 1923-1924 öğretim yılında 2258'si olan bu mekteplerin 1926-1927 öğretim yılında öğrenci sayısının 278'e düştüğünü ifade etmektedir. O, devletin bu dönemde teknik

ve genel öğretim kurumlarına önem vermesi, insan kaynağı kırsal kesim olan eski medreseli yeni İmam ve Hatip Mektepli öğrencilerin vakıflardan burs ve iâşe yardımı görmemeleri ve halkın medreselerin kapatılmasına tepki olarak çocuklarını mektebe göndermeme reflekslerinin de İmam ve Hatip Mekteplerine olan öğrenci ilgisizliğinin sebepleri olduğunu ifade etmiştir. Ayhan'a göre (1999; 66-67) İmam ve Hatip Mekteplerinin 1930 yılında kapatılmasının yanı sıra, 1931 yılında diğer okullardaki din dersleri kaldırılmış, 1933 yılında ise İlahiyat Fakültesi kapatılarak, din öğretimi örgün eğitim kurumlarından tamamen ilga edilmiştir.

İmam ve Hatip Mekteplerinin kapatılmasıyla içine düşülen durum Diyanet eski Başkanlarından Ahmet Hamdi Akseki (1951b; 19) şöyle ifade etmektedir: "Aradan uzun bir zaman geçmiş olmasına rağmen Milli Eğitim Bakanlığı 430 No.lu kanunla taahhüt ettiği vazifeyi yapmamış, yapamamış ve Diyanet İşleri Başkanlığını yakinen ilgilendiren dini vazifelerde istihdam edilecek hiçbir eleman vermemiş olması ve Başkanlığın da bugüne kadar din adamları yetiştirecek mesleki bir müesseseye sahip bulunmaması yüzünden bugün memleketin birçok yerlerinde hakiki ve münevver bir din adamı bulmak şöyle dursun, camilerde mihraba geçerek halka namaz kıldırarak, minbere çıkıp hutbe okuyacak bir imam ve hatip bile bulunmamaktadır." Akseki, bazı köylerde ölümlerin kefenlenmesi ve defniyle uğraşacak imam bulunamadığı için ölümlerin günlerce ortada kaldığını ve durumun bu gidişle 5-10 yıl içinde daha da genişleyip derinleşeceğini ifade etmektedir. Bu raporun yazılış tarihi 18.12.1950 olmasına rağmen, 1948 yılında açılan İmam Hatip Kursları raporda kendisine yer bulamamış olsa da, bu kurumların bağlı olduğu kuruma atfen bu meseleye de değinilmiştir: "Din adamlarını yetiştirecek olan dini müesseselerin M. Eğitim Bakanlığına değil, sırf bu işleri tedvir etmek üzere teşkil edilmiş olan Diyanet İşleri Başkanlığına bağlanmasını hem meselenin mahiyeti, hem de devletimizin şekli bakımından zaruri bulmaktayız" (Akseki, 1951c; 52) denmektedir. Gerek dini bürokrasinin gerekse geniş halk kitlelerinin, dini kamusal hayattan dışlamayı hedefleyen inkılap söylem ve eylemlerinden duydukları rahatsızlık ve rahatsızlıklarını sürekli olarak dile getirmeye başlamaları, dönemin tek parti iktidarının din politikasında değişikliğe gitme arayışlarına sebep olmuştur. Bu bağlamda II. Milli Eğitim Kongresi ve CHP VII. Kurultayı ve buralarda ortaya atılan öneriler oldukça önemlidir.

## II. Milli Eğitim Kongresi ve Hususi Din Dersaneleri ile İmam Hatip Seminerleri Girişimi

Okullarda 1931 öğretim yılından itibaren din dersleri kaldırılmış, çocukların ve gençlerin din ve ahlak alanında karşılaştıkları sorunları, davranışlarının dayanması gerekli kuralları neye göre ve nasıl belirleyecekleri konularında hemen her çevrede araştırmalar ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine 15-21 Şubat 1943 tarihlerinde toplanan II. Milli Eğitim Şurası gündeminde ilk defa, ağırlıklı olarak “Okullarda ahlak eğitiminin geliştirilmesi ve ilkokullarda bu ilkelerin gerçekleştirilmesini sağlayacak tedbirlerin düşünülerek programa alınması” konusuna yer verilmiştir (Ayhan, 1999; 67). II. Milli Eğitim Şurasında ahlak derslerinin nasıl verilmesi gerektiğine dair yapılan müzakerelerde, din derslerine yahut ahlakın din ile ilgisine hiç temas edilmemiştir. Fakat bu dönemde halkın da büyük oranda din öğretimine taraftar olduğu görülebilmektedir. Mesela 1947 yılının ilk aylarında Millet mecmuasının halk ve meşhur kişiler arasında ‘Mekteplerde Allah ve Ahlak Bilgisi derslerinin okutulmasını muvafık buluyor musunuz’ konulu anketinin sonucu ekseriyetle ‘Evet’ olmuştur (Ayhan, 1999; 81). İkinci Dünya Savaşı sonrası Batı-Liberal ülkelerin hizasında sıralanmaya çalışan Türkiye’nin muktedirleri, Komünizmi bir tehdit olarak görmeye başlamıştı. Din öğretiminin, ‘komünizm tehlikesi’ne karşı bir araç kullanılmak istenmesi bu dönemde sıkça ifadelendirilmiştir. Tarhanlı (1993; 22-23), dönemin halet-i ruhiyesini şu sözlerle betimlemektedir: “Katılımcı ve yarışmacı bir siyasal yaşama geçerken halk tarafından geliştirilen bir İslami yoruma dönmeye dair istekler önem kazandı, ağırlıklı politik faktör haline geldi. CHP, din ve laiklik ile ilgili yorumunu yenilemek, daha yumuşak bir siyaset izlemek durumunda kaldı. 24 Aralık 1946 tarihinde TBMM’de dini eğitim konusu görüşüldü. Bu görüşmelerde, hükümet üyelerinin birçoğunun dini eğitim lehine görüş bildirmesinin yanı sıra, Bursa milletvekili Muhittin Baha Pars ve İstanbul Milletvekili Hamdullah Suphi Tanrıöver, komünizm tehlikesine karşı manevi direnci sağlamak üzere okullara din eğitimi konulmasını istediler. Ancak, Başbakan Recep Peker bu taleplere, ‘komünizm denen bir içtimai zehirden bünyeyi korumak için onun yanında yavaş yavaş genişleyecek bir şeriat hayatının ikamesi ihtimalini bir tedbir diye düşünmek aşağı yukarı bir öldürücü zehrin laakal onun kadar öldürücü olan başka bir zehirle tedavi edileceğini zannetmekten ibarettir’ görüşüyle karşı çıktı.” Dönemin önemli siyasi figürlerinden ve müstakbel Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu o döneme dair şunları anlatmaktadır: “Recep Peker hükümeti demokrasiye dolayısıyla bu türlü tedbirlere taraftar değildi. Birinci Hasan Saka Hükümeti işi biraz daha ciddiye almış göründü.

Camiler ve din adamları biraz daha gözetilir oldu. Ancak rahmetli Faik Ahmet Barutçu din dersleri için özel dersaneler açılabilsin isteyen çocuğunu oraya gönderir, fikrindeydi, ki bu telkini İnönü'den bildik. Mesele yeniden gruba geldiğinde eyyamcılar ve partinin aşırı devrimcileri bir ölçüde hizaya gelmişlerdi. Eski din adamları ve biz gençler ağır basabiliyorduk. Esasları kaleme almak üzere geniş bir komisyon kuruldu. Orada vardık. Dört madde üzerinde mutabık kaldık: 1- İlkokulların son iki sınıfında din dersleri okutulması 2- İmam-Hatip Okulları açılması 3- Ankara'da bir İlahiyat Fakültesi kurulması 4-Türk büyüklerine ait türbelerin ziyarete açılması. Uzun bir kapalı rejim devri sonunda dini eğitim sahasında meydana gelen bu ilk gelişme o devir tarihimizde bir ilk revizyondu. Bu çok dikenli yolda benim bir hizmetim olabilseyse Allah kabul etsin (Banguoğlu, 1984; 98-102)." Banguoğlu, daha sonra da açıklanacağı bu siyaset değişikliğini revizyon olarak nitelemektedir. CHP'nin din siyasetindeki 'revizyon'u muhafazakar çevrelerce öteden beri şüpheyle karşılanmıştır. Bu çevrelere göre CHP'nin 1945 sonrasında dini tedrisat üzerine kafa yormasının asıl nedeni, 'ülkede yükselen dini atmosferin havasını almak ve böylece CHP'yi iktidarda tutmak'tır. Bir siyasi partinin kendini iktidara taşıyacak ve orada tutacak politika değişikliklerine gitmesi, siyasetin güç istenci güdüsünü tatmin etmeye yönelik olması kadar normal karşılanmalıdır ama mesela Yeni Şafak Gazetesi yazarı Sadık Albayrak çokça zikredilen bu suçlayıcı söylemi şu şekilde özetlemektedir: "İnönü, Kur'an Kursları, İmam Hatipler ve İlahiyat Fakültesi'nin açılmasına izin veriyordu. CHP'nin genç kurmayları olan Nihat Erim, Tahsin Banguoğlu, Cemil Said Barlas ve Sadi Irmak'tan da bir sonuç alamayan CHP Genel Başkanı ve Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, bu sefer de Şemseddin Günaltay'ı dinî atmosferin havasını almak için Başbakanlığa atıyordu. Kur'an kursları ile İmam-Hatip Okulları'nın yanında, bir de Ankara Üniversitesi'ne bağlı bir İlahiyat Fakültesi'nin kurulması, CHP'nin 27 yıllık saltanatının yıkılmamasına yetmemiştir" (Albayrak, 2001). Partisinin din siyasetindeki değişiklik yapmasını zımnen onaylayıp buna giden yolu açan dönemin Cumhurbaşkanı ve daha da önemlisi Milli Şef'i olan İsmet İnönü'nün niyetini sorgulanacaksa; bu değişikliğin mimarları sayılabilecek İbrahim Arvas, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Tahsin Banguoğlu, M. Şemseddin Günaltay vs. gibi CHP'li yetkililerin ilkeli çabaları da takdir edilmelidir.

1947 yılında, Anadolu Ajansı, Milli Eğitim Bakanlığının, Cumhuriyet Halk Partisi Divanınca onaylanan "Din Eğitiminin Serbestliğine" dair bir tebliği neşretmişti. Tebliğ, "Din bilgileri dersanelerine öğretmen

yetiştirmek, imam ve hatiplik hizmetleri için eleman hazırlamak maksadile yurttaşlar din seminerleri dahi açabilirler.” diyerek, daha önce kanunun Bakanlığa tevdi ettiği vazifeyi vatandaşa ‘veriyordu’. Bu seminerler ortaokul mezunları için beş, lise mezunları için ise iki yıl olarak dzenlenecekti. Ayrıca Din Bilgisi dersanelerinde olduğu üzere bu seminerlerde de, Milli Eğitim Bakanlığınca onanmış programlar uygulanacak ve Bakanlıkça tasdik edilmeyen kitaplar okutulmayacaktı. Din dersaneleri ve seminerlerinde öğretim milli bütünlüğü bozucu, mezhep görüşlerine dayanan ve vatandaşlar arasında nefret duygusu uyandırmayacak şekilde yapılmasına önem verilecekti. Tebliğe göre, 1947-1948 eğitim-öğretim yılından başlayarak yürürlüğe konmak üzere, Milli Eğitim Bakanlığı tarafından bahsedilen esasları kapsayıcı bir yönetmelik dzenlenerek, din bilgisi dersaneleri için de program ve kitap hazırlanacaktı. (Selamet Mecmuası, 1947; 11) Bu dersanelerde okutulmak üzere Reşat şemsettin Sirer’in Bakanlığı esnasında Nurettin Artam ve Nurettin Sevim tarafından hazırlanıp 1948 yılında 25.000 adet basılan ‘Müslüman ocuğun Din Kitabı’ adlı eser, devrimcilik ve dervişlik suçlamasıyla tartışma konusu olmuştur. Kitabın Pir Sultan Abdal’dan ‘Saydılar Bizi’ isimli şiiri alıntılanmış olması, Diyanet İşleri Başkanlığı ve ilgili çevrelerde tepki uyandırmıştı (Banguoğlu, 1984; 99). Dönemin basını, mevzubahis olan kitaba büyük eleştiriler getirmiştir. Mesela Vala Nureddin ve Kazım Nami, eserin çok aceleyle getirildiğini, kitabın ibadet kısmının öteden beri bilinen Hanefi esaslara dayandığını, fakat itikat kısmında Yunus Emre, şah İsmail, Pir Sultan, Tevfik Fikret, Ziya Gökalp, Besim Atalay’ın manzum eserlerinden oluştuğunu, böylece bir ucu ile tekkelere, vahdeti vücuda, vahdeti mevcudata kadar, öbür ucu ile de modern maneviyata kadar uzandığını ifade etmektedir. Bu yazarlara göre kitap bu haliyle, “altı kaval üstü şişhane”dir. (Va-nu, 1948; 10) Saraçlar’a göre (1948; 12) ise, bahsi geçen eser tarikat şiirleriyle, hurafatla ve yanlışlarla doludur ve böyle bir kitap özel din dersanelerinde yahut din mekteplerinde bir eğitim aracı olarak okutulmamalıdır. Dinçer (1998; 79), bu dersane ve seminerlerin tatbikatına rastlamadığını belirterek, tebliğin neşredilmesinin ardından uygulanmadığını belirtmektedir. Ona göre, bu tebliğin önemi MEB’nce neşrinden önce CHP Divanınca onaylanmış olmasıdır. CHP’nin dini konulara yaklaşımında gerçekleştirdiği ‘revizyon’ o denli hızlıydı ki, bizzat Milli Eğitim Bakanı ‘Müslüman ocuğun Kitabı’ adlı eserin hususi din dersanelerinde okutulmak üzere hazırlandığı ve ilkokullara konulacak din derslerinde okutulmayacağını açıklanmıştır (Sebilürreşad, Mayıs 1948; 22). Özel din dersaneleri için başkaca kitaplar da kaynak olarak kabul edilmişse

de (Akın, 2011; 121), bu konudaki çalışmalar kâğıt üzerinde kalmış, bunun yerine CHP VII. Kurultayı'nı takiben İmam Hatip Kursları açılmıştır.

### **CHP VII. Kurultayı ve İmam-Hatip Kurslarının Açılması**

Aralık 1947 yılında gerçekleşen CHP VII. Kurultayı, dönemin parti genel başkanı, Cumhurbaşkanı, Milli Şef gibi sıfatları üzerinde toplayan İsmet İnönü'nün şu sözleriyle başlamıştır: “Memleketimizin siyaset hayatının ehemmiyetli bir gelişme devrinde toplanmış bulunuyoruz. 1945 den beri demokratik rejimin unsurlarını tamamlamağa çalışıyoruz. Siyasi partiler kuruldu ve tek dereceli seçim kabul edilerek 1946 yılında büyük seçimler yapıldı. Bu devrin vatandaşlar için daimi bir sinir gerginliği içinde geçtiğini söylemek mümkündür” (CHP VII. Kurultay Tutanağı, 1948; 18). Demokratik bir rejime geçiş sürecinin ‘vatandaşa sinir gerginliği yarattığı’nın iddia edildiği bu kongrede, imam hatip eğitimi meselesine dair önemli tartışmalar yaşanmış ve bu konuda adım atmak için girişimlerde bulunulmuştur. Buna rağmen bazı araştırmacılar, bu çabaların niyetini sorgulayarak halis ve samimi niyetle davranılmadığını belirterek olumsuz sonuçlar verdiğini düşünmektedirler (Öcal, 2011; 173). Oysaki kongrede yapılan tartışmalara bakıldığında meselenin ciddiyetle ele alındığı görülmektedir. Bahsedilen kurultayda Hamdullah Suphi Tanrıöver, konuyu daha önce TBMM genel kurulunda gündeme getirdiğini, konuşması bittikten sonra altı meclis hademesinin yanına gelerek “Vallahi, billahi altı köyümüzde bir tek imam kaldı. Ölülere nöbet bekletiyoruz. İmamlar ondan kalkıp bir köye geliyor ve boyuna köy değiştiriyor. Eğer bize imam hatip vermezseniz ölülerimizi köpek leşi gibi toprağa gömeceğiz” dediklerini aktarmıştır. Tanrıöver, ardından imam hatip mekteplerinin kapatılmasının inkılap açısından muvakkat bir önlem olduğunu, fakat artık bu hususta ihtiyacı karşılamak için yeni bir kararın alınmasının gerektiğini, sadece dahili ihtiyaç için değil yurtdışında azınlık olarak yaşayan dış Türklerin varlıklarını korumaları için de din eğitimi veren orta ve yüksek eğitim kurumlarına ihtiyaç olduğunu ifade etmiştir (CHP VII. Kurultay Tutanağı, 1948; 457). Aynı kongrede komünizmle hükümet çapında mücadele edilmesi, tarihi hizmetleri ile tanınmış büyüklerimizin türbelerinin açılması, ilk ve ortaokullarda din tedrisatının yapılması, İlahiyat fakültesi ve imam hatip mekteplerinin açılmasına dair dokuz adet önerge verilmiştir (CHP VII. Kurultay Tutanağı, 1948; 511- 512). Ayrıca, Ünsür’e göre (2005; 148) bu kongrede “milli dil ve kültürümüzün diyanet yolları ile gelen yabancı dil ve kültürlerin tesirinden korunması” hükmünü içeren parti tüzüğü'nün 13.



maddesinin ikinci fıkrası şiddetli münakaşalar neticesinde iptal edilmiştir. CHP'nin VII. Kurultayında yapılan tartışmalar sonucu varılan kararlar, neticede fiiliyata geçirilmiş ve İmam Hatip mekteplerinin ve İlahiyat Fakültesinin açılması için 14 Ocak 1948'de Van milletvekili İbrahim Arvas tarafından Meclise kanun teklifi verilmiştir. 10 Şubat 1948'de toplanan dönemin iktidar partisi meclis grubunda, başbakan Hasan Hüsnü Saka'nın teklifi üzerine ilkokullarda tahsil gören çocuklara din dersleri verilmesi ve ayrıca imam ve hatip gibi din adamları yetiştirmek üzere meslek okullarının açılması için bir komisyon kurulması kararlaştırıldı. Bu konuda CHP Meclis Grubu komisyonu ve CHP Meclis Grubu Yüksek Başkanlığına verilmek üzere rapor hazırlandı. Rapora göre imam ve hatip yetiştirecek öğretim kurumlarının kurulması gerektiği, bu kurumların rejim ve laiklik esasıyla tearuz etmeden kurulabileceği hususları üzerinde birleşilmiştir (Akn, 2011; 122-126). Dönemin Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu, partisinin din politikasındaki tutum değişikliklerini 'revizyon' olarak niteleyerek bu revizyonun siyasal ve tarihsel sürecini şu şekilde anlatmaktadır (1984; 26-27): "İnkıpların hususiyetle dini hayata dokunan uçları halkta derin bir hoşnutsuzluk bırakmış bulunuyordu. Çok partili hayata girerken muhalefet ilkin parmağını bu zayıf noktaya bastı. 1946 seçimlerinde iktidar partisi sarsıldı ve bu bahiste panikledi. Önce parti grubunun o zamana kadar susmuş eski din adamları harekete geçtiler ve medreselerin yeniden açılmasını niteliğinde bir kanun teklifi getirdiler. Biz ise bunun memleketi yeniden ikili eğitime götüreceğini ileri sürüyor ve mesleki dini öğretim için Tevhidi Tedrisat Kanunu'nun amir hükmüne rağmen kapatılmış olan İmam-Hatip mekteplerinin ve İlahiyat Fakültesi'nin tekrar açılmasını istiyorduk. Bir yandan da ilkokullarda din derslerinin tekrar başlatılması hazırlığı vardı. Fakat galiba biraz laik bir ilmihal (!) isteniyordu. Bu yola siyasi bir güdü ile gidiliyordu. Grupta iyi niyet ve anlayış sahipleri az değildi. Fakat çokluk gönülsüz ve inançsızdı. Hemen bütün bu geçen devrin icra başkanı olan devlet başkanı ise artık demokratik bir cumhurbaşkanı tavrı takınmıştı. O bu bahiste suskun ve öfkeliydi. Bir iki yıl zaten eski rejimin geri dönmesini bekleyenler işi yavaştan aldılar. Bu ara mesele grupta, parti divanında ve bir grup komisyonunda konuşulduktan sonra kararlara varıldı. O sırada ben ikinci Hasan Saka kabinesinde Milli Eğitim Bakanı olmuştum. Rahmetli Hamdi Akseki'nin başkanlığında kurduğumuz bir komisyon ilkokulların 4. ve 5. sınıfları için iki din dersleri kitabı hazırladı. 1949 ders yılında bunları okutmaya başladık ve 10 il merkezinde İmam-Hatip Okullarının ilk sınıflarını açtık. Aynı ders yılında ayrı bir kanunla Ankara İlahiyat Fakültesi'ni kurduk. Başka bir kanunla da Türk büyüklerinin türbelerini ziyarete açmak yetkisini aldık. Bu icraatta rahmetli Şemsettin Günaltay'ın

samimi yardımlarını şükranla kaydetmeliyim.” Banguoğlu’nun CHP’nin medrese kökenli Başbakanı ve Osmanlı döneminde İlahiyat dekanlığı görevinde de bulunan Günaltay’a şükranla anması bir kadirşinaslık örneği olarak okunmalıdır. Maalesef, Türkiye’de din eğitimi tarihini yazan pek çok yazar, dönemin Başbakanı M. Şemseddin Günaltay’ın bu konudaki birikim ve katkılarını görmezden gelmektedir.

Banguoğlu, 3 Ocak 1949 tarihli Meclis oturumunda, imam hatip yetiştirme kursları için 6 yerde hazırlık yapıldığını ancak rağbetin az olduğunu, İstanbul 14, Ankara’da 6 kişinin bu kurslara kaydolduğunu ifade etmiştir. Banguoğlu, İstanbul, Ankara, Seyhan (Adana), Erzurum ve Diyarbakır illerinde Şubat 1949 itibarıyla imam hatip yetiştirme kurslarının öğretime açılacağını söylemiştir (Akın, 2011; 129; Öcal, 2011; 176). CHP’nin din konusunda geliştirdiği tutum değişikliklerini siyasi bir revizyon olarak nitelediği daha önce belirtilen dönemin Milli Eğitim Bakanı Banguoğlu İmam Hatip Kursları’nın açılış sürecini şöyle anlatmaktadır: “Biz mesleki din eğitiminin de Diyanet İşleri’ne değil, Milli Eğitim’e bağlanmasını istiyorduk. Gruptan karar da o yolda çıktı. Ancak devrimciler bir takrirle bir balgam attılar, İmam-Hatip Okulları “kursları” oldu. İkinci Hasan Saka kabinesinde Milli Eğitim Bakanı bendim. Arada hükümet istifa etti. Şemsettin Günaltay hükümetinde de ben Milli Eğitim’de kaldım. Kaydetmeliyim ki Başbakan’dan ciddi yardımlar gördüm. Kitap işi gecikiyordu. Günahı söyleyenin boynuna, işittik ki Fuat Köprülü hocamız Hamdi Efendi’ye: ‘Hoca yazma! Biz sana ferve-i beyzayı (beyaz kürkü, Şeyhülislamlık kisvesini) giydireceğiz’ demiş. Şemsettin Bey ona göründü ve kitaplar geldi. Çok güzel kitaplardı. Bastırıp dağıttık. Kanunlar da çıkmıştı, öyle ki 1949 yazında her konuda ders yılı için hazırlıklarımız tamamı. Kanunlar da çıkmıştı, öyle ki ders yılı için hazırlıklarımız tamamı. Din dersleri için tamimler yaptık. Bunlar ihtiyari olacaktı. Çocuğun din dersine girmesini istemeyen ana baba okula bu yolda bir mektup yazmalıydı. Biz hususiyile Alevi köylerinde din derslerinin zorlanmamasını tavsiye etmiştik. Oysa bütün Aleviler çocuklarını din dersine gönderdiler. Sivas’ta bir kısım Ermeniler de çocuklarını bu derslere göndermek istediler, memnunlukla kabul ettik” (Banguoğlu, 1984; 99-100). Banguoğlu, bu şahitliğiyle devrin bazı siyasilerinin İmam Hatip kurslarının açılmasını engellemeye çalıştığını belirterek, bu engellemeyi Başbakan Günaltay’ın bizzat ilgilenererek aştığını ifade etmektedir. Ayrıca Alevi ve Ermeni ailelerin de, zorunlu olmamalarına rağmen çocuklarını seçmeli din derslerine gönderdikleri, yine zamanın Milli Eğitim Bakanı Banguoğlu’nun ifadelerinden öğrenilmektedir. Burada ilginç

olan, Banguoğlu'nun rapora eklediği muhalefet şerhinin açılacak eğitim kurumlarının Diyanet İşleri Başkanlığına değil de Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlanmasına dair olmasına rağmen; mektep ifadesinin kurs'a çevrilmesini adeta görmezden gelip daha sonra bu ikinci durumu "bir devrimci balgamı" olarak nitelemesidir. Banguoğlu anılarında, kendisinin de imzasının olduğu rapordaki mektep ifadesinin kurs'a çevrilmesinden adeta habersiz gibi bahsetmektedir.

Günaltay'ın başbakanlığı sırasında imam hatip kurslarının yapılmasına dair tartışmalara basın da ilgi göstermekteydi (Ulus Gazetesi; 24 Mayıs 1948): "Epeyce zamandan beri CHP Meclis Grubunca incelenmekte bulunan din öğretimi işinin, imam-hatip yetiştirme işini ilgilendiren kısmı, geçen Perşembe oturumunda kesin bir prensip kararma bağlanmış bulunuyor. Buna göre Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı kurslar açılması ve bunlara ortaokul mezunlarından askerliğini yapmış kimseler alınması suretiyle memleket ihtiyacını karşılamak üzere din hizmetlerini görecektir. Netice itibarıyla din öğretimini, Devlet Murakabe ve Kontrolüne tâbi olarak genel eğitim ve Öğretim kanunları çerçevesinde teşkilâtlandırılması bir zarurettir. Bu bakımdan hangi dereceden olursa olsun din öğretimi okullarının, Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı olarak açılması, bizim kanaatimize göre, tevhidi tedrisat kanununa da aykırı düşerdi. CHP Meclis Grubunun prensip kararı, memleket ihtiyacını karşılayacak kadar din hizmetleri görecektir. Bu yetiştirilmesi imkânını sağlıyor. Devletin bu işteki rolünü, kanuni esasların gözetilmesini temin edecek umumî bir murakabe görevine hasretmekle lâiklik prensibini her türlü ihlâl ihtimalinden koruyor. Kursları Millî Eğitim Bakanlığına bağlamakla, bu murakabenin öğretim işlerinde yetkili, teknik bilgi ve imkâna sahip bir devlet organı tarafından yapılmasını temin ediyor. İmam - hatip olarak yetişeceklerin ortaokul mezunları olmasını şart koşmakla, ileride din hizmetlerini görecektirlerin aydın ve ileri fikirli vatandaşlardan ayrılması imkânını hazırlıyor." Basının ilgi gösterdiği bu mevzu, TBMM'de de ateşli tartışmalara konu oluyordu. Van Milletvekili İbrahim Arvas'ın Türk-İslam İlahiyat Fakültesine ve ilkokullarda okutulacak din derslerine dair sorusuna cevap veren Millî Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu bu münasebetle ilkokullara konulması düşünülen, seçmeli din dersleri konusunda henüz zaman ve para ayrılmadığını söylemiştir. Bakanın açıklamasını takiben kürsüye gelen İbrahim Arvas, bakanın açıklamalarının kendisini tatmin etmediğini söyleyerek, açılacak olan imam hatip kurslarının rağbet görmemesine sebep olacak muhtemel hususlara temas etmiş ve orta mektep mezunu ve askerliğini yapmış kimselerin cüzi bir para ile elbette imam veya hatip olmayacaklarını bildirmiştir. İlkokullardaki din

derslerinin de tatil günlere veya ders saatleri dışına girmesi yüzünden rağbet görmeyeceğini söyleyen hatip, bakanlığın din mevzuunda vazifesini ihmal ettiğini ileri sürerek sorusunun gensoruya tahvilini istemiştir. Tekrar söz alarak kürsüye gelen Millî Eğitim Bakanı cevaben şunları söylemiştir: İmam Hatip kursları için altı yerde hazırlık yapılmıştır. Bunlara rağbet azdır. İstanbul'da 14 kişi, Ankara'da 6 kişi kaydolandığını öğreniyorum. İmam Hatip kurslarının müfredat programları Diyanet İşlerindeki Komisyonca hazırlanmış, Talim ve Terbiye Heyetince tetkik edildikten sonra tarafımdan tasdik edilmiş ve Millî Eğitim Müdürlüklerine gönderilmiştir. Dershaneler de hazırdır. Hocaları tayin edilmek üzeredir, bu kurslar bu ay içinde açılacaktır. İlahiyat Fakültesi meselesi de İstanbul ve Ankara üniversitelerince tetkik edilmektedir. Buna ait kadro kanunu yüksek huzurunuzda gelecektir. Sual sahibi arkadaşına hatırlatmak vesilesiyle yüksek huzurunuzda şunu tekrar etmek isterim, arkadaşlar. Bu tedrisata yeniden başlamamız demek, 25 sene evvel bıraktığımız yerden başlamamız demek olmayacaktır. Medreseleri açmayacağız ve açtırmayacağız. Okullarımızdaki din tedrisatı ve meslekî din tedrisatı yeni Türk cemiyetinin ve Atatürk inkılabını sevmiş ve benimsemiş olan bütün Türk Milletinin arzularına ve ihtiyaçlarına göre tanzim edilecektir ([www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/AyinTarihi/1949/ocak1949](http://www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/AyinTarihi/1949/ocak1949)). M. Şemseddin Günaltay'ın başbakanlığı döneminde, 15 Şubat 1949'da ilkokullarda din dersleri seçmeli olarak okutulmaya başlanmıştır. 31 Ekim 1949'da İlahiyat Fakültesi'nin Ankara Üniversitesi'ne bağlı olarak açılmıştır. Dönemin Milli Eğitim Bakanı Banguoğlu, İmam hatip kurslarının açılmasından yaklaşık altı ay sonra, 1924'de açılan ve 1931'de kapatılan imam-hatip mektepleriyle, 1933'te kapatılan İlahiyat Fakültesi'nin talebe bulmayışının o zamanın inkılap havasından kaynaklandığını anlatmıştır. Kendi açtıkları imam-hatip kurslarına 100'den fazla ortaokul mezunu gencin devam ettiğini, bu durumun da halkın dini hizmetlere gösterdiği rağbetten ileri geldiğini dile getirmiştir (Ayhan, 1999; 162). Kurs programları her ne kadar on aylık olarak hazırlanmış olsa da, fiiliyatta beş aylık bir öğrenimin söz konusu olduğuna dair tanıklıklar vardır. 1958 yılına gelindiğinde imam hatip kurslarının sayısı ülke çapında 50'ye ulaşmıştı (Öcal, 2011; 178). Bu kurslarda okutulan müfredat şu şekildedir:

Dersler	1.A y	2.A y	3.A y	4.A y	5.A y	6.A y	7.A y	8.A y	9.A y	10.A y
Kur'an-ı Kerim	5	5	4	4	5	5	6	6	5	5
Hadis ve Tefsir	-	-	1	1	1	1	1	2	2	2
Akaid	4	4	4	3	3	3	3	3	3	3
İbadet	4	4	4	4	4	4	4	5	5	5
Ahlak	2	2	2	2	2	2	1	1	1	1
Türkçe	4	4	4	4	3	3	3	2	2	2
Hutbe	-	-	-	1	1	1	2	3	4	4
Tarih (Türk ve İslam)	2	2	2	2	2	2	2	1	1	1
Coğrafya (Türk ve İslam)	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Yurt Bilgisi	1	1	1	1	1	1	1	-	-	-
Sağlık Bilgisi	1	1	1	1	1	1	-	-	-	-
Toplam	24	24	24	24	24	24	24	24	24	24

**Şekil 1:** İmam Hatip Kursları Ay/ Haftalık Ders Programı (Maarif Vekilliği, Milli Talim ve Terbiye Heyeti, 30 Aralık 1948 ve 247 sayılı kararı)

İmam hatip kurslarının müfredatı on aylık olarak hazırlanmışsa da, devrin matbuatında çıkan haberlere göre bu kurslardaki fiili eğitim süresi beş aya indirilmiştir (Öcal, 2013: 98). Bu müfredatta Yurt Bilgisi ve Sağlık Bilgisi gibi derslerin yer almış olmasına rağmen, sayısal derslerin yahut klasik İslami eğitimin önemli maddelerinden olan Fıkıh dersinin kendine yer bulamamış olması eleştiri konusu olmuştur. Fıkıh dersinin daha sonra açılacak olan İlahiyat Fakültesi müfredatında da yer almamasına ilişkin olarak sorulan bir soruya dönemin Başbakanı Günaltay, 'Biz zaten fıkıh kaldırdık, bizim hayata dair bütün kanunlarımızı Meclis yapar' (Taşgetiren, 2003) şeklinde bir açıklama getirmiştir. 1924'te Darulfünun İlahiyat Fakültesi Din-i İslam tarihi ve Fıkıh tarihi müderrisliğine getirilen (Deniz, 2013: 20) Günaltay'ın, Başbakanlığı döneminde verdiği bu cevabı, Fıkıh önemini bilmezlikten ziyade Fıkıh bilgisine işlevsel olarak bakmasının bir göstergesi olabilir.

Bazı kaynaklar imam hatip kurslarının 1951 yılında açılan İmam Hatip okullarına yerini bıraktığını (Ünsür, 2005; 153) söylese de, az evvel ifade edildiği gibi bu kursların 1958 yılında dahi faaliyette olduğu bilinmektedir. Günaltay hükümeti döneminde ilahiyat fakültelerinin ve imam hatip kurslarının açılması, gerçekten de zorlu bir süreç çerçevesinde olmuştur (Deniz, 2013: 81-98). İmam hatip kurslarının açılış serüveni Türk siyasi hayatının önemli dönüm noktalarından biri olmuştur. Bu kursların 1946-1950 yılları arasında Türkiye'nin demokrasiye geçiş sürecinde halkın isteğine tercüman olarak açıldığını (MEB, 1990; 16), ilerleyen yıllarda Türkiye Cumhuriyeti'nin 8. Cumhurbaşkanı Turgut Özal da belirtmiştir. Bu politika değişikliği/revizyon/ric'at, bugünkü CHP yönetimi tarafından da (<http://www.ntvmsnbc.com/id/25476613/>) sahiplenilmektedir.

### Sonuç

İmam Hatip kurslarının CHP iktidarınca istenmeyerek, siyaseten ve samimiyetsizce açıldığını iddia eden görüşlerin (Öcal, 2011; 173 ve 184) bir tür anakronizmle malul olduğu ileri sürülebilir. Bu adımları, eksikliklerine rağmen olumlu bir yaklaşım ve arayış olarak görmek (Ayhan, 1999; 163), zamanın ruhuna daha uygun bir tefsir olabilir. Tek parti döneminin son Başbakanı olan medrese eğitilmiş M. Şemseddin Günaltay, Cumhuriyet öncesinde İlahiyat fakültesi dekanlığı görevinde de bulunmuştur. Dolayısıyla, Günaltay siyaseten bir revizyon için Başbakanlığa atanmış bile olsa, onun din-siyaset geriliminin azaltılmasına ve din eğitiminin gereğine dair birikimi ve bu konudaki çabaları görmezden gelinmemelidir. Zaten dönemin Milli Eğitim Bakanı Banguoğlu da, konuya ilişkin eser veren pek çok araştırmacının aksine Günaltay'ın bu konudaki katkılarına şükranla anmıştır. Ülkemizde demokrasiye dönüş öncesinde CHP'nin din görevlisi yetiştirmek için ortaya koyduğu çabalar, -metnine aykırı olmasa da- inkılap kanunlarının ruhundan bir ric'at olarak değerlendirilebilir. Bu adım, ilkokullara seçmeli din derslerinin konulması, İlahiyat fakültesinde eğitime yeniden başlanması, Hac ziyaretlerinin mümkün hale getirilmesi ve bazı türbelerin ziyarete açılması gibi diğer adımlarla beraber devrin yetkililerince revizyon olarak nitelendirilmiştir. Elinizdeki çalışma çerçevesinde bu revizyon, devrimsel bir ric'at olarak da değerlendirilmiştir.

**Kaynakça**

- Akın, A. (2011). Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi 1920-1950. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Akseki, A. H. (1951a). Din Tedrisatı ve Dini Müesseseler Hakkında Merhum Diyanet Reisinin bir Raporu II, Sebilürreşad, 5 (101).
- Akseki, A. H. (1951b). Din Tedrisatı ve Dini Müesseseler Hakkında Mühim Bir Raporu III, Sebilürreşad, 5 (102).
- Akseki, A. H. (1951c) Din Tedrisatı ve Dini Müesseseler Hakkında Mühim Bir Rapor V, Sebilürreşad, 5 (104).
- Akşit, B. (1991). Islamic Education in Turkey: Medrese Reform in Late Ottoman Times and Imam-Hatip Schools in the Republic, R. L. Tapper (Editör), Islam in Modern Turkey, London: IB Tauris.
- Albayrak, S. (21 Eylül 2001). Demokrasi Yolunda Siyasi Kavgalar Yazı Dizisi. Yeni Şafak Gazetesi.
- Ayhan, H. (1999). Türkiye’de Din Eğitimi (1920-1998). İstanbul: İFAV.
- Banguoğlu, T. (1984). Kendimize Geleceğiz. İstanbul: Derya Dağıtım.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi. 051.V 05 - 2 - 1- 31. no.lu belge  
www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/AyinTarihi/1949/ocak1949 . Erişim. 26.12.2005.
- CHP VII. Kurultay Tutanağı. (1948). Ankara.
- Deniz, A. Ç. (2013) Türk Modernleşmesinde Düşünsel Dönüşümler: M. Şemseddin Günaltay’ın Türkiyesi. İstanbul: Anahtar Kitaplar.
- Dinçer, N. (1998). 1913’ten Günümüze İmam-Hatip Okulları Meselesi. M. E. Düzdağ (Hazırlayan), İstanbul: Şule Yayınları.
- Kılıçdaroğlu: İmam Hatip Liselerini Biz Kurduk.  
<http://www.ntvmsnbc.com/id/25476613/>. Erişim. 03.11.2013.
- Kırboğa, A. R. (1975) . Din Eğitimi ve İmam-Hatip Okulları Davası, Milli Gazete Yayınları.
- Laiklik ve Din Hizmetleri. (24 Mayıs 1948). Ulus Gazetesi.
- Maarif Vekilliği. Milli Talim ve Terbiye Heyeti, 30 Aralık 1948 ve 247 sayılı kararı.
- MEB. TÜSİAD’ın Hazırlattığı "Türkiye’de Eğitim" Raporu Üzerine Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın, Başbakan Yıldırım Akbulut’un, Millî Eğitim Bakanı Avni Akyol’un Konuşmaları. İstanbul: 1990.
- Millî Eğitim Bakanının İtirafı, (1948). Sebilürreşad, 1(2).
- Öcal, M. (2011). Osmanlı’ dan Günümüze Türkiye’de Din Eğitimi: Mukaddime Kitap, İstanbul: Düşünce Kitabevi.
- Öcal, M. (2013). 100. Yılında İmam Hatip Liseleri (1913-2013), İstanbul: Ensar

Neşriyat.

Saraçlar, M. N. (1948) Güzel Bir Gaye İçin Tutulan Yanlış bir Yol. Selamet Mecmuası. (1947). 1 (8).

Tarhanlı, İ. B. (1993). Müslüman Toplum, "Laik" Devlet: Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı. İstanbul: AFA Yayınları.

Taşgetiren, Ahmet. Yeni Şafak Gazetesi, 3 Kasım 2003.

Tozduman, Z. (29.10.2013). Katliamlar Üzerine Kurulan Bir Cumhuriyet. (Çevrimiçi),<http://www.marksist.org/sectiklerimiz/204-yazilar/13080-katliamlar-uzerine-kurulan-bir-cumhuriyet> .

Ünsür, A. (2005). İmam-Hatip Liseleri: Kuruluşundan Günümüze. İstanbul: Ensar Neşriyat.

Va-nu; Nami K. (1948). Müslüman Çocuğun Kitabı Hakkında Tenkidler. Sebilürreşad. 1 (1).